



Vakbeweging in Congo – Hefboom voor waardig werk voor een waardig leven voor de Congolezen?

Karin Debroy (ACV Internationale Dienst)

Congo: op een bevolking van om en bij de 69 miljoen, een actieve bevolking (16 tot 65 jaar) van 27.360.000, zijn vandaag iets meer dan één miljoen loontrekkenden, werknemers in de formele economie. Het effectief van tewerkgestelden in de overheid, functionarissen in de ministeries maar vooral veel personeel van de staatsbedrijven, de zogenaamde *entreprises du portefeuille d'état*, zou in totaal 612.000 bedragen. Het leger telt er 112.000. In de privé sector zijn er 295.253 banen. Daarnaast zijn, volgens de schattingen van het Congolese ministerie van Arbeid, 19.871.347 mensen - of 72% van de bevolking - werkzaam in de informele economie. 6.566.400 mannen en vrouwen zijn werkloos of zonder activiteiten..

Waardig werk in Congo anno 2010. Enkele feiten op een rijtje...

Het officieel minimumloon in de privé, in de Nationale Arbeids Raad vastgesteld op 3 \$ per dag in 2008, was in 2009 al maar 1,86 \$ per dag, vanwege de muntontwaarding van de Congolese frank t.o.v. de dollar. Lonen worden uitbetaald in Congolese frank. Het gemiddeld loon voor het overheidspersoneel bedraagt 117 \$ per maand. Het laagste loon in de over-



heid bedraagt 52 \$ en het hoogste loon van de secretaris generaal van een ministerie bedraagt niet meer dan 183,33 \$. Het gemiddeld loon van een Congolese onderwijzer bedraagt 50 \$. Overheidspersoneel moet op de meeste plaatsen ook rekening houden met loonachterstanden, met gemiddelden van 3 tot 6 maanden maar dat kan in extreme gevallen uitlopen tot 36 maanden, zoals in het geval van het personeel van de SNCC, de Congolese spoorwegen. In de privé wordt wel beter betaald dan in de overheid maar ook daar overstijgt het gemiddeld loon niet de kaap van 125 \$ per maand.

Er bestaat in Congo een arbeidswetgeving of *code de travail*, met normering op vlak van arbeidsduur, veiligheid en gezondheid maar op de naleving van deze wetgeving wordt door de overheid nauwelijks toegezien.

Terwijl de werknemers in de formele economie genieten van een heel beperkte en vooral tekortschietende sociale bescherming, zijn de grootste groep van de werkenden in de informele economie daarvan helemaal verstoken. Het gemiddeld maandelijks inkomen van de werknemers in de informele economie zou 30 \$ bedragen. Het is vooral bij deze groep werkenden en bij hun families dat je de ruime meerderheid van de Congolese

bevolking vindt die leeft met minder dan 1 \$ per dag, wereldwijd de absolute armoedegrens.

Congo werd in de voorbije jaren in de jaarlijkse Commissie van de Fundamentele arbeidsrechten van de jaarlijkse Conferentie van de Arbeidsorganisatie herhaaldelijke keren geïnterpelleerd voor het niet naleven van de fundamentele

arbeidsnormen, met name wat betreft kinderarbeid & dwangarbeid. Naar schatting 30% van alle informele of artisanale mijnarbeid in de provincies Kasai en Katanga, geschat op een 100.000-tal mijnwerkers, wordt uitgevoerd door kinderen. In de Kivu provincies waar de mijnexploitatie in vele gevallen in handen van gewapende groepen is, hetzij rebellen of het Congolees leger, is dwangarbeid van volwassenen én kinderen in de mijnen even vaak regel als uitzondering. Ook seksuele exploitatie van kinderarbeiders komt er courant voor.

Met deze héél beperkte schets van de schrijnende realiteit van waardig werk in Congo vandaag, willen we het kader schetsen voor ons verhaal van de vakbeweging gisteren, vandaag en morgen. Wat vermag een vakbeweging tegenover zo'n schrijnende realiteit? Met zo weinig formele economie heeft een vakbeweging eigenlijk wel zin? Kan de vakbeweging een rol spelen als hefboom voor waardig werk in Congo? We kijken eerst een beetje terug in de geschiedenis om de uitdagingen voor de vakbewegingen vandaag en morgen beter in te schatten.

Vakbeweging in Congo in het koloniale tijdperk: strijd voor onafhankelijkheid

De vakbeweging in Congo heeft zijn oorsprong in de jaren 30 en 40 van voorbije eeuw wanneer zij ontstond, zoals overal ter wereld, als reactie tegen onrechtvaardigheid op de werkplek en in het dagdagelijkse leven. De eerste strijd van de Congolese vakbeweging was een strijd voor gelijkheid van rechten voor álle werknemers - Belgen en Congolezen - én zelfs eerst en vooral voor hun erkenning als werknemers met plichten

maar ook met rechten. Dwangarbeid werd in Belgisch Congo, zoals elders in de kolonies, slechts in 1930 afgeschaft onder druk van de Internationale Arbeids Organisatie. Pas in 1947 krijgt de Congolese arbeidersklasse erkenning als werknemers en krijgt zij ook het recht tot vakbondsorganisatie. Er bestonden al sinds de jaren 20 vakbonden voor de blanke werknemers in de privé. Nu worden ook vakbonden opgericht van en voor de zwarte werknemers. Met de hulp van ABVV, ACV en ACLVB worden - niet zonder de nodige weerstand van de blanke werknemers - unitaire vakbonden opgericht voor blanke én zwarte werknemers.

Vooral ACV-CSC engageert zich sterk in de ontwikkeling van CSCC, *Confédération des Syndicats Chrétiens Congolais*, aangesloten als provinciaal verbond bij ACV-CSC. In 1957 telt CSCC 50.000 leden: een eigen pers (*Syndicalisme Congolais, Notre droit*), sterke investering in vorming, met een Sociale School in Kinshasa en School voor boekhouding in Lumumbashi, en vooral ontwikkeling van een breed interprofessioneel syndicalisme ingebed in een ruimere christelijke arbeidersbeweging, die zich inzet voor de verdediging van de rechten en voor het welzijn van de werknemers in arbeids- en levensomstandigheden. Coöperatieven en mutualiteiten worden opgezet als concrete en eigen initiatieven van de christelijke arbeidersbeweging voor sociale bescherming en waardige werk- en levensomstandigheden. Vóór de onafhankelijkheid haalde de Congolese vakbeweging reeds belangrijke resultaten voor de Congolese werkende bevolking ten overstaan van patronaat in de privé en vooral de koloniale overheden, onder meer met de invoer van het minimumloon, de index, gezinstoelagen, opzetten beroepsopleiding, e.a..

Maar de Congolese vakbeweging beperkte zijn strijd niet tot het bekomen van betere loon- en arbeidsvoorwaarden. Ze kwam ook op voor gelijke burgerrechten en gelijke politieke rechten voor Congolezen. De vakbonden hebben een belangrijke rol gespeeld in de aanloop naar onafhankelijkheid met vorming en sensibilisering van de werknemers voor gelijke rechten en tegen discriminatie. Syndicale leiders zoals André Boboliko, algemeen secretaris van CSCC, krijgen hiervoor erkenning en nemen mee het voortouw in de strijd voor de politieke onafhankelijkheid van Congo.

De strijd voor onafhankelijkheid blijft niet beperkt tot de politieke middens, maar wordt ook een moeizame strijd voor syndicale onafhankelijkheid, naar de taal van de Afrikaanse nationalistische beweging van die tijd, voor '*authenticité [syndicale] africaine*'. Vanaf 1956 ontwikkelt CSCC zich als Congolese vakbeweging, syndicaal onafhankelijk van het moederland of *métropole*, met in de feiten nog wel een soort politieke voorgedij vanuit België. Aan de vooravond van de onafhankelijkheid zijn er drie belangrijke onafhankelijke vakbonden in Congo: UTC (ex CSCC), FGTK (opgericht met steun van ABVV) en CGTC (communistiche origines).

Eenheidsvakbond in de greep van de politiek (1960-1990)

Na de onafhankelijkheid worden in Congo zoals elders in Afrika de vakbonden ingelijfd in de eenheidsvakbond onder de leiding van de eenheidspartij. In deze tijdsperiode tonen de Afrikaanse staatshoofden zich resolute tegenstanders van het syndicaal pluralisme. Het syndicaal pluralisme is samen met de vakbondsvrijheid onverenigbaar

met de nood tot de opbouw van de natie. Vakbondsvrijheid en syndicaal pluralisme leidt volgens de Afrikaanse staatshoofden tot versplintering van de krachten vóór onafhankelijkheid en opbouw van de staat. Maar wat er feitelijk achter zit is dat Mobutu, zoals zijn collega staatshoofden in Afrika, geen strijdbaar en onafhankelijk syndicaal pluralisme wil dat opkomt voor de belangen van de werknemers. De eenheid van de vakbeweging onder leiding van de eenheidspartij wordt opgelegd. Toch wordt in Congo het syndicale eenmakingproces minder dwingend opgelegd dan elders in Afrika, wat toch een zekere vorm van behoud van autonomie voor de vakbeweging zal inhouden. UTC (christelijk), FGTK (socialistisch) en CGTC (communistisch) creëren in 1967 uit eigen beweging de eenheidsvakbond UNTC. André Boboliko, toenmalig algemeen secretaris van UTC, wordt de eerste voorzitter van UNTC, wat een weerspiegeling inhoudt van de krachtverhoudingen binnen de Congolese vakbeweging. UTC behaalde in de sociale verkiezingen van 1964 75% van de stemmen.

Vakbondslidmaatschap is voortaan automatisch voor alle werknemers. Het lidgeld wordt eveneens op automatische en dus onvrijwillige wijze afgehouden van het loon. De bestuursleden van de vakbond zijn deel van partijbestuur van de eenheidspartij (MNR) en worden zelfs belangrijke politieke leiders. De syndicale leiders verliezen hun onafhankelijkheid en worden woordvoerders van de autoriteiten in plaats van echte vertegenwoordigers van de werknemers. Op deze manier verdwijnt ook elke mogelijkheid tot controle van de productiemiddelen vanwege de werknemers en krijgt het politieke – en syndicale leiderschap – de vrije hand in het productieapparaat. Slecht economisch bestuur

neemt vanaf 1970 en met de *zairisation* van de buitenlandse bedrijven in de privé sector enorm toe. De syndicale beweging die zwijgt bij het toenemend slecht bestuur van bedrijven en in de overheid is er ook medeplichtig aan...

In deze periode zijn de relaties tussen de Congolese vakbeweging en de Belgische vakbeweging beperkt. Er zijn nog wel studiebezoeken heen en weer en uitwisselingen van tijd tot tijd tussen Belgische en Congolese vakbondsleiders die elkaar vanouds kennen. Structurele samenwerkingen zijn er niet.

Het is het tijdperk van de '*splendid isolation*' van de Afrikaanse syndicale beweging. De Afrikaanse syndicale beweging wil zich bevrijden van de knellende imperialistische banden van de internationale vakbondskoepels. In meer positieve zin gesteld wou ze 'ongebonden' blijven en geen politieke kleur bekennen voor één van de ideologisch gekleurde internationale vakbondskoepels WVA (christelijk), IVVV (socialistisch), en de Communistische Internationale WFV, maar een eigen Afrikaanse syndicale weg bewandelen. UNTC is aangesloten bij de OUSA, de regionale vakbondskoepel die actief gesteund wordt door de Afrikaanse staatshoofden en als het ware een syndicale pendant wordt van de Organisatie van Afrikaanse Eenheid.

Syndicaal pluralisme als hoeksteen van de democratische samenleving in Congo? (1990-2010-)

In 1970 haalde Congo met een BNP van 10 miljard nog de derde plaats tussen de Afrikaanse economieën, na Zuid-Afrika en Nigeria met respectievelijk 32 miljard en 16

miljard. In 1990 was het inkomen van Congo gezakt naar 8 miljard en zou zelfs nog verder zakken tot 4,5 miljard aan het eind van een decennium van plunderingen, chaos en oorlogen terwijl de Zuid-Afrikaanse en Nigeriaanse economieën nu aan een BNP zitten dat een veelvoud bedraagt van hun inkomen in 1970.

De Congolese economie is tegen 1990 totaal in het slop geraakt. De Congolese bevolking komt op straat om haar ongenoegen te uiten over de degradatie van haar levens- en arbeidsomstandigheden én tegen het politieke wanbestuur dat aan de basis ligt van die sociaal-economische verloederding. Mobutu ziet zich gedwongen om met de brede volksbeweging van ngo's en kerken in dialoog te gaan en een democratiseringsbeweging in te zetten. Elders in Afrika hebben vrije en onafhankelijke vakbonden in de volksbewegingen voor democratische verandering in 1989-1990 een belangrijke rol gespeeld. Dat is in Congo veel minder het geval het geweest. Er wordt in 1990 een wet gestemd die de vrijheid van vereniging en het syndicaal pluralisme terug mogelijk maakt. De oude leiding van UTC die eigenlijk altijd al de meerderheidsfractie uitmaakte binnen UNTC (*of UNTZA in het Zairees tijdperk*) moet dan de overgang maken om UNTC van binnen uit trachten te hervormen voor meer politieke onafhankelijkheid of om terug te grijpen naar de oude roots en UTC 'her'op te richten en in te zetten op syndicaal pluralisme. CSC Congo zal de eerste vakbond zijn die in 1991 gebruik maakt van de nieuwe wet en het opgelegd eenheidsfront van de vakbonden doorbreekt. CSC Congo zal zich van meet af aan in woord en daad onafhankelijk van de politiek en van de politieke machthebbers opstellen.

Waar de binnenlandse afhankelijkheidsrelaties met de politiek worden afgebouwd, wordt opnieuw gekozen voor partnerrelaties binnen de syndicale wereld over de Congolese en Afrikaanse grenzen heen. De partnerrelaties met ACV-CSC die nooit volledig waren afgesloten, worden weer aangeknoopt. CSC Congo kan vanaf nu rekenen op steun en samenwerking van ACV-CSC, zij het niet met dezelfde mate van financiële inzet als in de koloniale periode. UNTC rekent op de steun van ABVV. Zowel CSC Congo als UNTC zoeken aansluiting bij de internationale vakbondskoepels, respectievelijk bij WVA en IVVV die in 2006 het unitaire en pluralistische IVV stichten.

Terwijl de wet op het syndicaal pluralisme in Congo dus het pad heeft geëffend voor grotere onafhankelijkheid van de vakbonden van de politiek en van overheidsinmenging, en dus voor syndicale vernieuwing, heeft dit recent geleid tot totale versplintering van de syndicale actie. Het ministerie van Arbeid verleende aan 400 'bonden' de erkenning als vakbond. Aan de meest recente sociale verkiezingen in 2008-09 namen een 200-tal vakbonden deel. De meeste van deze bonden overstijgen in het beste geval niet het niveau van corporatistische bedrijfsbonden en zijn in slechtere gevallen zelfs gele of patronale bonden of affairistische vehikels opgericht door individuen die geldgewin op korte termijn op het oog hebben.

Reden van deze syndicale versplintering is zeker en vast ook of zelfs vooral de laksheid van de regering die haar rol als regulator en regisseur in het speelveld van de collectieve arbeidsrelaties niet erkent of zelfs moedwillig niet opneemt. Toch is het in de eerste plaats

aan de vakbonden zelf om de kwestie van de werknemersvertegenwoordiging in handen te nemen en te werken naar sterkere en betere vakbondssamenwerking. De oprichting van de 'Intersyndicale' van de 12 meest representatieve vakbonden in Congo als door de overheid erkende werknemersspreekbuis is alvast een stap in de goede richting. Wellicht is het ook aan de 'intersyndicale' om voorstellen voor te leggen aan de overheid voor een regulerend kader die wanbestuur in de vertegenwoordiging van de werknemers uitsluit.

De resultaten van de recente sociale verkiezingen tonen wel aan dat er eigenlijk maar drie vakbonden zijn die echt meetellen als vertegenwoordigers van de werknemers, die echte vakbondskonfederaties, met aanwezigheid op het terrein in meerdere (alle) provincies van Congo en in meerdere (alle) beroepssectoren. CSC Congo alleen heeft 56% van de stemmen gehaald en behaalt 75% van alle zetels, UNTC is 2de met 9% en CDT haalde 3%. Geen enkele van de 200 andere vakbonden haalde méér dan 3%.

Vakbeweging in Congo als hefboom voor duurzame ontwikkeling? Uitdagingen voor de vernieuwing van de vakbeweging als basisbeweging voor verandering

In 2003 heeft CSC Congo een belangrijk vernieuwingscongres gehouden waarin zij zich de volgende missies heeft opgelegd:

- CSC Congo wil zich ontwikkelen als een vakbond die mee kan tellen, die representatief en geloofwaardig is en die spreekt uit naam van een groot aantal militanten

- CSC Congo wil een vakbond zijn die verder gaat met klassiek vakbondswerk, het vertegenwoordigen van de werknemers in de bedrijven maar wil ook de 'nieuwe' werknemers in de informele economie organiseren
- CSC Congo wil een vakbond zijn die kan bijdragen tot wederopbouw van het land met goede voorstellen, voor duurzame ontwikkeling en voor de verbetering van arbeids- en levensomstandigheden van de Congolezen op de werkplek en in de *quartiers* (woonplek). CSC Congo wil een *syndicat des citoyens* of nog een *syndicat de développement* zijn, een actor voor ontwikkeling
- CSC Congo wil een vakbond zijn die wil samenwerken met andere representatieve vakbonden, met MOCC, Mouvement Ouvrier Chrétien Congolais, en andere geloofwaardige structuren van het sociale middenveld voor de ontwikkeling van het land en welzijn van de werknemers

Vertegenwoordiging van de werknemers op de bedrijfsvloer in de formele economie blijft een héél belangrijke inzet voor de vakbeweging. Eerste bekommernis van de werknemers in de formele economie zijn de lage lonen; in de overheidsbedrijven die in heel wat gevallen (SNCC, ONATRA...) spookbedrijven zijn geworden, op de rand van of over het faillissement, zijn achterstallige lonnen en vooral behoud van tewerkstelling de eerste bekommernis. De vakbeweging stond traditioneel sterker in de overheidsbedrijven maar is er in de recente tijden toch in geslaagd om een aanwezigheid te forceren in de nieuwe sectoren zoals de telecom, in Congo zoals elders in Afrika *big*

business, en vooral ten aanzien van de nieuwe werkgevers op de Congolese arbeidsmarkt, de Chinese en Indische werkgevers, om in deze werkplekken de uitermate precaire loonarbeidsvoorwaarden van de werknemers te versterken.

Als CSC Congo echt wil meetellen én een echte representatieve vakbond wil zijn van de werkende bevolking, dan moet zij haar basis verbreden en versterken door organisatie van de werknemers in de informele economie. In 2008 telde CSC Congo al 195.000 van haar 400.000 leden in de informele economie. CSC Congo volgt daarbij een strategie van *organizing* eerst en vooral. De marktkramers op de markten van Kinshasa, de vissers van Kinkole, de schoenmakers... maar ook de buurtbewoners in de vele *communes* en *quartiers* van Kinshasa organiseren zich met bijstand van CSC Congo vakbondscmités. Vanuit deze wijk- of buurtbewoners of beroepsgroep-comités worden dan samen eisenbundels geformuleerd m.b.t. de belangen van deze groepen bv. voor veiligheid en gezondheid op hun werkplek, voor toegang tot water en energie in de buurt en tegen belastingen die hen worden 'afgetroggeld' zonder dat daar enige vorm van dienstverlening van de overheid tegen over staat. CSC Congo ondersteunt hen met hun eisen ten overstaan van lokale overheden, en staat hen met raad en daad bij vanuit hun *bureaux de proximité*. De buurtcomités kunnen met steun van CSC Congo ook eigen initiatieven op zetten voor meer bestaanszekerheid en sociale zekerheid van de leden, opzetten van aankoopcoöperatieven of *cantines*, het verlenen van individuele micro-kredieten aan de leden van de comités of vormen van een mutualiteit,

met bijstand van de mutualistische beweging van MOCC, *Mouvement Ouvrier Chrétien Congolais*.

In recente jaren heeft CSC Congo daarnaast ook nog stevig geïnvesteerd in capaciteitsopbouw voor haar kaders, zodat ze in staat is om alternatieven voor te stellen op het vlak van duurzame sociaal-economische ontwikkeling, institutionele heropbouw en goed bestuur van bedrijven, van de overheid en van de natuurlijke rijkdommen in Congo. Zo heeft CSC Congo studiewerk verricht, vormingen georganiseerd en voorstellen ontwikkeld wat betreft vooruitzichten voor grote bedrijven zoals GECAMINES en nutsbedrijven SNCC (spoorwegen) en SNEL (elektriciteit), over de hervorming van de openbare sector, over de dramatische situatie in het onderwijs, elk jaar opnieuw over het staatsbudget, over het Economisch Partnerschaps Akkoord van Congo met de EU,...

Waar het spaak loopt, is op het vlak van inspraak van de vakbonden. De vakbonden hebben wel geïnvesteerd in hun capaciteitsopbouw zodat ze echt zouden kunnen bijdragen tot ontwikkeling en heropbouw in Congo maar krijgen niet de kans om in sociale dialoogplatforms met de overheid en patronaat over hun voorstellen te overleggen. Sociale dialoog is in Congo vooralsnog onbestaande. Eén schrijvend en recent voorbeeld. Er is momenteel een grootscheepse hervorming van de overheid en van de overheidsbedrijven in gang gezet door de Wereldbank en de internationale donorgemeenschap voor een meer performante en efficiënte overheid. Het staat buiten kijf dat deze hervorming nodig is, als Congo ooit uit zijn toestand van 'failed state' wil geraken en iets

van ontwikkeling voor zijn burgers kan waar maken. Maar deze hervorming dreigt tegelijkertijd een sociaal bloedbad te worden. Van de 612.000 arbeidsplaatsen in de overheid zou een derde moeten verdwijnen. Deze met ontslag bedreigde werknemers hebben recht op vertegenwoordiging en verdediging van hun rechten door hun vakbond. De vakbonden krijgen geen toegang tot de comités die deze hervorming van de openbare sector en vooral de overheidsbedrijven vastleggen. De Intersyndicale organiseerde in mei 2009 een manifestatie voor toegang tot de comités waarover de hervorming van de openbare sector wordt besloten én over het lot van vele duizenden werknemers. De huidige machthebbers marginaliseren de vakbonden: deze manifestatie werd door de politie met geweld uit elkaar gedreven. Maar aan het uiteinde van deze krachtmeting kwam toch een positief resultaat: de vakbond wordt opgenomen in de comités voor de hervorming van de overheidssector. Er is toch wel iets mogelijk, mits verenigde, vasthoudende en doortastende syndicale kracht...

Terwijl het Mobutu-regime een gezond ontzag had voor de macht van het getal van de vakbeweging en er alles aandeed om deze vakbeweging onschadelijk te maken door ze veel bestuurlijke macht toe te schuiven, schijnen de huidige machthebbers de vakbonden niet te beschouwen als valabele gesprekspartners. Op zijn scherpst gesteld, is in de perceptie van CSC Congo het huidig regime voor het ruimste deel een samenraapsel van lui die de macht hebben gevonden, *aan het uiteinde van de loop van hun geweer*, naar een (misbruik) van de Vader aller revolutionairen. Ze komen nog te recent uit het maquis of de brousse om veel respect

te hebben voor de macht en eigenheid van volksbewegingen of een perspectief ontwikkeld te hebben op sociaal overleg met volksbewegingen. Het zal tijd en ook inzet in vorming en sensibilisering van deze machthebbers vergen om daar verandering in te brengen.

CSC Congo engageert zich ook binnen de ruimere *société civile* en is met name bijzonder sterk actief in het Congolees Sociaal Forum, waar zij het mandaat van voorzitter bekleedt. Het Congolees Sociaal Forum wordt in het bijzonder gewerkt rond het belangrijk dossier van het goed beheer van de natuurlijke rijkdommen in Congo en van de herziening van de mijncontracten in het bijzonder. Meer dan dat in het verleden het geval was worden de standpunten tussen de werknemersvertegenwoordigers en de ngo's als vertegenwoordigers van de Congolese burgers op elkaar afgestemd en probeert men aan hetzelfde zeil te trekken.

In 2010 blijft de vakbeweging de sterkste actor binnen het zeer verscheiden en brede spectrum van het sociale middenveld in Congo. Ze beschikt over democratische structuren en streeft er actief na om die democratische

structuren te versterken en te verbreden. Met de rest van het sociaal middenveld heeft de vakbeweging in 2010 een beperkte financiële autonomie gemeen, en is zij net als het ruimste deel van het sociaal middenveld, sterk 'donor'afhankelijk. Dit is een reële bedreiging voor haar onafhankelijkheid. Positief is dat praktijken van goed bestuur zoals het afleggen van verantwoording, van accountability ook m.b.t. financiën meer en meer ingeburgerd geraken in de organisatie. In die zin is de vakbeweging een leerschool voor goed democratisch bestuur voor haar leden en militanten.

Een teken van hoop en een echte getuigenis ook dat een ander democratischer en beter bestuurd Congo wél mogelijk is en dat de vakbeweging daartoe kan bijdragen.

Aangeraden lectuur

- Fernand Kikongi. *Le syndicalisme congolais pendant la colonisation (1908-1960)*. Kinshasa RDC, 2004.
- Jules Fafchamps. *La CSC et le MOC dans le Kivu, le Rwanda et le Burundi de 1958 à 1961*. Bruxelles, 2009.
- Gérard Fontenau. *Histoire du syndicalisme en Afrique*. Charleroi, 2004.